

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА РИМСКОГ ЦАРСКОГ ГРАДА ФЕЛИКС РОМУЛИЈАНА

ДЕЈАН БЕРИЋ*, АНЂЕЛИЈА ИВКОВ-ЦИГУРСКИ¹, НЕМАЊА ТОМИЋ¹

¹*Универзитет у Новом Саду, Природно–математички факултет, Департман за географију, туризам и
хотелијерство, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад*

Сажетак: Туризам представља велики потенцијал за развој Србије. Главне карактеристике постојеће и потенцијалне туристичке понуде Србије су занимљиви и разноврсни природни ресурси, као и културно-историјско наслеђе. Феликс Ромулијана, утврђена палата римског цара Галерија, налази се у долини Црног Тимока, недалеко од Зајечара и села Гамзиград у Источној Србији. Палата је подигнута крајем 3. и почетком 4. века, као тестаментарна градња. То је место где је римски император сахрањен и уврштен међу богове. Она је најочуванији пример римске дворске архитектуре који је 2007. године уврштен у Листу светске културне баштине УНЕСКО-а. Један од кључних задатака овог рада је да укаже на начине промоције и популаризовања овог туристичког потенцијала који се може искористити као ресурс у развоју културног туризма и као такав ојачати позиције Србије у туристичкој понуди Европе. Циљ овог рада је садржан у приказу локалитета Феликс Ромулијана и издвајању најзначајнијих атрактивности кроз валоризацију, које се могу на бази историјско-културног значаја и туристички активирати.

Кључне речи: царски град, туристичка валоризација, Феликс Ромулијана

Увод

Римски царски град Феликс Ромулијана се налази у Источној Србији, у општини Зајечар, у Зајечарском округу, на 11 km удаљености од Зајечара и у непосредној близини села Гамзиград (2 km). Смештена је на платоу који је са три стране окружен природним таласастим тереном (који подсећа на амфитеатар), формирајући плитку долину. Сама Феликс Ромулијана је лоцирана на 43°53'58" северне географске ширине и 22°11'10" источне географске дужине. Од Екватора је удаљена 4.863 km, а од Гринича 1.782 km (Spatial plan, 2004). Вишедеценијска истраживања овог комплекса формираног вишефазним грађевинским радовима из римског доба тетрархије започета су још 1953. године (Капуран, 2008). Она је најочуванији пример римске дворске архитектуре који је 2007. године уврштен у Листу светске културне баштине УНЕСКО-а. Римски император Гај Валерије Галерије Максимијан (*Caius Valerius Galerius Maximianus*) је у свом родном месту подигао палату себи и својој мајци Ромули по којој ју је и назвао – Феликс Ромулијана (Ћирковић, 2003).

Два утврђења, као и грађевине које се за њих хронолошки везују, подигнута су од 297. до 311. године. Простор унутар бедема је подељен главном

* e-mail: bericdejan@gmail.com

Овај рад је део пројекта #176020 Министарства просвете и науке Републике Србије

комуникацијском осом, од севера према југу. Северна половина обухвата комплекс царске палате с малим храмом и жртвеником лоцираним у дворишту. На јужној половини налазе се објекти за јавну употребу, велики Јупитеров храм, терме и хореум. Архитектуру палате допуњују подови у мозаику, са апстрактним и фигуралним мотивима, високог квалитета израде (Spatial plan, 2004). Један километар источно од палате, на брду Магура, смештен је комплекс сакралних објеката, који чине царски маузолеји и консекративни споменици посвећени императору Галерију и његовој мајци Ромули. На приступном путу Ромулијани такође се налазе остаци монументалног тетрапилона.

Туристичка валоризација антропогених вредности (као што су то горепоменути) је комплексна оцена од значаја за развој туризма у једном месту, регији или земљи. Од значаја је за планирање туризма, заштиту животне средине, економске и ванекономске функције туризма. Туристичка валоризација се не сме изједначити са економском, јер антропогене туристичке вредности, без обзира на значај за туризам, нису роба у економском смислу (Ћирковић, 2005). Културна наслеђа не подлежу законима економског тржишта, и не могу се претворити у „пијаце наслеђа“ на којима се све регулише односом понуде и тражње (Вујовић, 2006). Овакав став потврђује чињеница да туризам користи објекте, појаве и процесе који за друге делатности немају готово никакав значај. Само се туризмом могу валоризовати археолошка налазишта, мозаици, керамичке посуде и мермерне статуе. У току је и глобални тренд сарадње између туризма и сектора културе при чему таква комуникација омогућава истовремено и заштиту јавног добра и остваривање економских успеха, а валоризација у овом раду ће показати колико се Ромулијана у такве трендове може уклопити (Benton, 2011).

Методологија и методе истраживања

Предмет туристичке валоризације могу бити сви објекти, појаве или простори настали природним процесом или делатношћу човека, и који поседују одређене атрактивности за посетиоце. У пракси се најчешће примењују две методе туристичке валоризације. Најзаступљенија је квантитативно-квалитативна метода, која дозвољава прилично велику слободу приликом процене и базира се на шест индикатора. Друга, знатно сложенија метода, је метода туристичке валоризације Хилари ду Крос, која се због своје комплексности и мноштва индикатора кроз које се испитује валоризација културних добара, сматра адекватнијом и поузданијом (Станојловић, 2010). Ниједна од поменутих метода не узима у обзир потребе и интересовања посетилаца што је веома важно приликом валоризације туристичких локалитета. Укључивање посетилаца у процес валоризације је добар начин за постизање објективности (Томић, 2011).

У овом раду је, помоћу наведених метода, покушано да се дође до одговора какав је туристички потенцијал Феликс Ромулијане. Резултати добијени помоћу ова два метода биће стављени у позицију поређења, како би се установило да ли битније одуарају једни од других. Такође, на основу тога, „СВОТ“ (“SWOT”) анализом ће се уочити постојеће снаге и слабости, и предвидети реалне могућности и ризици за Ромулијану. Истраживачки материјал се састоји од секундарних података прикупљених из литературе, библиографских студија и докумената. Дескриптивни приступ, индуктивни истраживачки метод, је био примењен.

На овом месту треба напоменути да у туристичкој валоризацији тешкоће ствара недостатак, односно несавршеност методологија путем којих се врши квантификација вредности индикатора за валоризацију давањем нумеричких оцена. Такође, треба назначити да различити приступи доводе до резултата чија је

поузданост ограничена, ако се има у виду да се процена заснива на субјективном опажању и вредновању оцењивача, што је случај и са овом проценом. Из тог разлога истраживања оваквог типа се морају укрштати и допуњавати са контактним испитивањима туристичке клијентеле, јер једино тако се може поуздано утврдити како туристи доживљавају културне и природне вредности датог простора.

Резултати квантитативно-квалитативног метода туристичке валоризације

У теорији и пракси туризма квантитативно-квалитативни метод се састоји од тзв. „потпуних метода“ (оне се базирају на систему чинилаца и обухватају истовремено испитивање културно-географских чинилаца, тј. културних вредности простора, затим супраструктуре и инфраструктуре) (Ћирковић, 2005). У стварности квантитативно вредновање не може да обухвати све компоненте простора, па се због тога потпуне методе називају и „квази тоталне“.

Процењивање се врши скалом вредности која није универзална, већ се одређује према конкретним потребама. У овом раду бодовање је извршено по скали од 0 до 5. Такође, треба назначити да различити приступи доводе до резултата чија је поузданост ограничена, ако се има у виду да се процена заснива на субјективном опажању и вредновању оцењивача, што је случај и са овом проценом.

Пошто многи домаћи и страни аутори сматрају да је поступак који предлаже Светска туристичка организација превазиђен, он је модификован, и тај модификовани поступак је коришћен и за потребе овог рада, тако да је туристичка валоризација извршена анализирањем: *туристичко-географског положаја; уметничке вредности; туристичке вредности амбијента; туристичке атрактивности и препознатљивости; изграђености туристичких капацитета и опремљености локалитета; и туристичке вредности мотива у окружењу.*

Следећи корак, након анализирања наведених елемената је њихово вредновање да би се утврдила општа туристичка вредност. Вредновање је извршено на следећи начин:

- оцена 1 (незадовољавајући квалитет) – немогућност туристичке презентације,
- оцена 2 (задовољавајући квалитет) – локални туристички значај,
- оцена 3 (добар квалитет) – регионални туристички значај,
- оцена 4 (врло добар квалитет) – национални туристички значај,
- оцена 5 (одличан квалитет) – међународни туристички значај.

Туристичко-географски положај

Овај положај ће бити оцењен средњом оценом следећих показатеља – оцена саобраћајног положаја и оцена положаја у односу на вредности у окружењу (Ћирковић, 2005).

Саобраћајни положај се одређује према броју и квалитету саобраћајница, њиховој пропусној моћи и фреквенцији у различитим временским условима. У духу туристичких кретања је долазак једним, а повратак другим правцем, што омогућава већу дисперзију туриста у простору. Локалитет Ромулијана је удаљен око 250 km од Београда, 110 km од Ниша, 70 km од Кладова, 90 km од Параћина, 46 km од Бора, 90 km од Доњег Милановца, 200 km од Копаника, 120 km од Алексинца, 155 km од Беле Паланке, 75 km од Пирота... До Ромулијане се може доћи уским асфалтним путем дужине око 1,5 km који се одваја од магистралне саобраћајнице Зајечар — Параћин. До ње се може доћи и из супротног правца, лошијим асфалтним путем од Гамзиградске бање. Оштећен и узак асфалтни пут је неподесан за веће и модерне

аутобусе, што је велики проблем за долазак туристичких група. Једини воз који је саобраћао на релацији Београд — Зајечар је укинут крајем јануара 2009., а аеродроми у Нишу и Бору још нису препознати као туристички *hub*-ови (чворишта). Док се не изграде путеви предвиђени Просторним планом и успостави посебан режим саобраћаја, а нишка и борска ваздушна лука модернизују, за сада је оцена 3.

Положај у односу на вредности у окружењу (које су наведене у посебном делу ове валоризације) је добар, магистрални путеви М-5 и „Тимочка магистрала“, као и регионални и локални путеви омогућавају добру повезаност Ромулијане са оближњим туристичким вредностима, које имају регионални значај, тако да је и положај у односу на њих добар и оцена је 3.

Уз уважавање наведена два показатеља изведена је средња оцена туристичко-географског положаја, и то је оцена 3.

Уметничка вредност

Вредновање овог елемента односи се на вредновање свих налаза који привлаче туристе. Археолошке уметничке вредности се истичу аутохтоношћу, раритетом, оригиналношћу и очуваносту. Заштита појединих локалитета од стране државних и светских организација довољно говори о квалитету њихових уметничких вредности (Ћирковић, 2005).

Феликс Ромулијана је од 1979. године категорисана као културно добро од изузетног значаја Републике Србије, а од 2007. године је на Листи светске баштине УНЕСКО-а. Њени уметнички предмети су изузетно интересантни и до сада су били излагани у Паризу, Риминију, Венецији, Бону, Тријеру, тако да у односу на уметничку вредност има одличан квалитет и међународни туристички значај, тако да је оцена 5.

Туристичка вредност амбијента

Амбијент представља сложеност карактеристика природних и створених вредности простора. Амбијент утиче на целовитост доживљаја. У том смислу је веома битна уређеност простора, уклопљеност археолошког налазишта у амбијент, као и прилагођеност амбијента локалитету. (Ћирковић, 2005).

Ромулијана се налази у средишту једног природног амфитеатра испуњеног шумама, ливадама и пашњацима. Близина Црног Тимока, геоморфолошки облици дуж дела његовог тока, недирнути природни амбијент удаљен од бучних и загађених урбаних средина, чини једну хармоничну целину са локалитетом. Утисак умањује нането благо са тракторских гума по прилазном путу. Недостатак објеката који доприносе бољем функционисању и комплекснијем развоју туризма утичу и на оцену, а то је за сада 3.

Туристичка атрактивност и препознатљивост

У досадашњем развоју туризма ниједан од археолошких локалитета у Србији није постигао ниво који му одговара према атрактивности коју поседује. Много више је могло да буде урађено на брендирању ових целина и њиховом позиционирању у свести људи. Туристе, између осталог, мотивише и жеља да се доживи узбудљиво искуство у месту с таквим уметничким и културним добрима материјалне и духовне вредности каквих нигде другде нема (Ђукић-Дојчиновић, 2004). А то није нерешив менаџерски задатак, напротив, лако је решив пошто свако место, (град или село), у овом случају археолошки локалитет, због своје оригиналности нигде другде не постоји.

Посета Ромулијани је укључена у обавезни школски програм основних и средњих школа. Сезона на локалитету траје од 1.4. до 1.12., с тим да ван сезоне, по најави, водич је присутан на палати. Индивидуалне посете се бележе током целе године, а организована путовања, посебно школске екскурзије, углавном у пролеће и јесен. Иностраних посетилаца нема пуно по броју, али их има са свих страна- из Чешке, Британије, Немачке, Француске, Италије, Мађарске, Румуније, Бугарске, Хрватске, Словеније, Грчке, Малезије, Јапана, Аустралије, САД, Јужне Америке (Немци су најбројнији, Французи и Италијани). Ромулијана је 2008. године забележила рекордан број од 42.000 посетилаца, од чега су 1.400 чинили страни посетиоци, што се процењује на основу продатих улазница и ваучера за групне посете и школске излете (Берић, 2009). Потврда њених вредности од стране УНЕСКО-а чини је налазиштем од међународног туристичког значаја, и оцена је 5.

Изграђеност туристичких капацитета и опремљеност локалитета

Туристичка презентација подразумева смештај, исхрану, културу, рекреацију... Битан недостатак у туристичкој понуди археолошких локалитета је недовољна изграђеност туристичко-угоститељских капацитета и лоша, понегде чак и никаква понуда смештајних капацитета (Ћирковић, 2005). У случају Ромулијане ситуација је на незавидном нивоу. Ови капацитети су застарели, неодговарајуће структуре и броја, са квалитетом услуга који не испуњава потребне стандарде. Најближи ресторан и хотелски смештај се може наћи у Гамзиградској бањи, око 4 km од локације. У Зајечару који је око 10 km удаљен налази се неколико хотела и низ ресторана.

Визиторски центар нажалост не постоји, и без њега се много тога не може приказати, изложити, објаснити. Документација за њега је припремљена, и у плану је да се пројекат представи и страним донаторима како би се добила средства за реализацију. Имајући у виду да је за визиторски центар „Лепенски Вир“ било потребно две године за реализацију пројекта по добијању грађевинске дозволе, врло је извесно да се и за Ромулијану може очекивати сличан темпо извођења радова.

Док се Просторни план не спроведе привремена инфраструктура и садржаји су на располагању посетиоцима. Испред улаза у палату је привремени паркинг са капацитетом за 5 аутобуса и 10 аутомобила. Близу паркиралишта, подигнут је санитарни блок. У тврђави је изложбени простор са деловима скулптура и реконструкцијама архитектонских елемената. Ту је и привремени информациони центар, са канцеларијом туристичког водича, благајном и сувенирницом. Поред њега је мањи објект са баштом где се може купити освежење и храна (готова, која није припремана на локалитету). Ноћу је локалитет делимично осветљен. До брда Магура се може доћи неасфалтираним путем који је прикладан само за пешаке и теренска возила. Садржај боравака није јасно осмишљен. Док се не изграде објекти предвиђени Просторним планом, уклопљени у амбијент, посматрајући чињенице са терена, садашња оцена је 2.

Туристичка вредност мотива у окружењу

Комплементарност простора се огледа у прожимању природног и друштвеног и спајању свих елемената. Физичкогеографске и антропогеографске вредности у окружењу археолошких локалитета чине туристичку понуду разноврснијом, боравак садржајнијим и дужим. На туристичком тржишту већу атрактивност имају поливалентне регије (Ћирковић, 2005).

У ближем окружењу Феликс Ромулијане постоји неколико афирмисаних и више наефирмисаних туристичких локалитета. На 10 km од Ромулијане, у *Зајечару* се налази више антропогених вредности. *Гамзиградска бања* (3 km), смештена је на обалама Црног Тимока, а термоминералне воде јој избијају из самог корита ове реке. *ХЕ „Гамзиград“* у Гамзиградској бањи, једна од најстаријих у Србији, почела је са радом 1909. године. *Етно кућа у Вражогрницу* (10 km) грађена је у стилу овога краја. *Манастир Суводол* (25 km), у близини села Селачка, за кога се у народу верује да има моћ исцељења, из 14. века.

Од неафирмисаних туристичких локалитета треба поменути следеће. *Грлишко језеро* (10 km), вештачка акумулација код села Грлиште, погодна за развој језерског, риболовног и рекреативног туризма. *Језеро Совинац* (25 km), вештачка акумулација код Салаша са мотелом и аутокампом. *Боговинска пећина* (25 km), више од једног века познат спелеолошки објекат, налази се на јужној страни Кучајских планина. (Бујагић, 2002).

Може се закључити да туристичке вредности побројаних околних мотива (овде су наведени неки, али их има више, нарочито неафирмисаних), имају регионални значај, што даје оцену 3.

Табела 1. Туристичка валоризација Феликс Ромулијане квантитативно–квалитативним методом

Индикатори	Оцена
Туристичко-географски положај	3 (3,3)
Уметничка вредност	5
Туристичка вредност амбијента	3
Туристичка атрактивност и препознатљивост	5
Израђеност туристичких капацитета и опремљеност локалитета	2
Туристичка вредност мотива у окружењу	3
ОПШТА ТУРИСТИЧКА ВРЕДНОСТ	3,50

Посматрајући резултате анализе свих релевантних елемената туристичке валоризације, у циљу формирања опште туристичке вредности римског царског града Феликс Ромулијана, уочава се да се они крећу од оцене 3 (добар квалитет) до оцене 5 (одличан квалитет), са изузетком оцене 2 (задовољавајући квалитет). Општа туристичка вредност је 3,50 (врло добар квалитет и национални туристички значај), с тим да има простора за њено повећање у годинама које долазе и постизање одличног квалитета и међународног туристичког значаја.

Резултати туристичке валоризације по методу Хилари ду Крос

Као што је већ речено, приликом планирања развоја туристичких производа у културном туризму (у које спадају и археолошки локалитети) важно је туристички валоризовати природне и културне атракције на дестинацији, као и погодности за боравак на дестинацији, уз поштовање принципа одрживог развоја туризма. (Хаџић, 2005).

Хилари ду Крос, истраживач на Департману за туристички менаџмент на политехничком универзитету у Хонг-Конгу, је у процес туристичке валоризације дестинације увела културно-туристичке субиндикаторе и степен њиховог градуирања, посебно за туристички сектор, а посебно за сектор менаџмента културних добара. Такође је увела и субиндикаторе за оцену робустности културног добра да прими посетиоце. За потребе овог рада њена валоризација је донекле модификована и прилагођена валоризацији једног културног добра.

У туристичком сектору се валоризују *тржишна привлачност културних добара* и *фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа*. У сектору менаџмента културних добара валоризују се *културни значај* и *робустност* (Срос, 2000).

Туристички сектор (сваки субиндикатор се посебно оцењује оценама од 0 до 5, за поједине субиндикаторе највећа оцена може бити и мања од 5, потом се оцене сабирају, и њихов збир представља оцену тржишне привлачности културних добара у туристичком сектору - од 0 до 20 мала привлачност, од 21 до 40 средња привлачност, од 41 до 60 велика привлачност) (Срос, 2000).

Тржишна привлачност Феликс Ромулијане

Амбијент поседује потенцијал за веома високу оцену, али је за сад оцена 3 (слаб 0-1, адекватан 2-3, добар 4, одличан 5).

Добро је позната ван локалне области, па је оцена 5 (не 0-1, унеколико 2-3, веома добро 4-5).

Ромулијана је важан национални симбол, завичај римског цара који сведочи о једном периоду светске историје. Оцена је 5 (не 0, има изванредан потенцијал 1-2-3, да 4-5).

О њој може да се исприча више „интересантних прича“ посетиоцима, врло је евокативно место, па је и оцена 5 (не 0, има изванредан потенцијал 1-2-3, да 4-5),

Свако место има одређене карактеристике које друга места немају, па тако и Ромулијана поседује извесне особине које је јасно диференцирају од других културних добара. За овај индикатор оцена је 4 (сиромашно 0, адекватно 1-2-3, добро 4, одлично 5).

Привлачна је за специјалне потребе, што би омогућило већу посећеност од стране туриста. То су показали и већ одржани црквено-научни скуп, концерти, литургије, чак и венчање, те је оцена 4 (уопште не 0, поседује изванредан потенцијал 1-2-3, да 4-5).

Поседује висок степен комплементарности са другим туристичким производима, мада тај потенцијал тек треба да заживи. Оцена је за сада 3 (уопште не 0, поседује изванредан потенцијал 1-2-3, да 4-5).

Туристичка активност има тренд раста, али је туристичка организованост релативно слаба, па је оцена 3 (скоро никаква 0, постоји у извесној мери 1-2-3, висока 4-5).

Феликс Ромулијана веома асоцира са културом, па је оцена 4 (уопште не 0, у извесној мери 1-2-3, високо 4-5) (Берић, 2009).

Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа

Приступ културном добру је могућ у високом степену, и оцена је 4 (није дозвољен 0, ограничен приступ 1-2, дозвољен приступ свим елементима културног добра 3-4).

Транспорт од популационог центра до културног добра је олакшан новом раскрсницом за локалитет на регионалном путу Параћин–Зајечар, такси превоз је јако јефтин, мада би мрежа полазака разним превозним средствима могла бити много боља. Локални аутобус до локалитета не постоји. Из Зајечара саобраћа само до Гамзиградске бање, а од бање до Ромулијане (2 km), може се доћи само колима, па је оцена 2 (веома је удаљено/тежак приступ 0, олакшана је доступност 1-2, одлична доступност 3).

Приступ другим културним атракцијама је олакшан, с тим да транспорт до њих може и боље да се организује. Оцена је 2 (веома је удаљено/отежано 0, олакшан је приступ 1-2, растојање се може лако и брзо прећи 3) (Берић, 2009).

Услугне погодности као што су паркинг, обележени путеви до културног добра, освежење, доступност информација су адекватни, али има још доста простора за унапређивање, па је оцена 3 (слабе 0, адекватне 1-2, добре 3-4, одличне 5).

Збирна оцена туристичког сектора Феликс Ромулијане је 47 (максимално могућа је 60). У овом сектору је већина субиндикатора добила високе оцене, понајвише они који се односе на тржишну привлачност. Ниже оцене се углавном односе на туристичку понуду и активности, тј. на слабију инфраструктуру и супраструктуру.

Сектор менаџмента културних добара (исти систем бодовања субиндикатора, оцене су од 0 до 5, поједини субиндикатори се могу оценити највећом оценом мањом од 5, оцене се сабирају, и њихов збир даје оцену културног значаја/робустности: 0-20 осетљивост/мала културна вредност, 21-40 осредња вредност, 41-60 висока вредност) (Срос, 2000).

Културни значај Феликс Ромулијане

Царска палата има велику естетску и архитектонску вредност као очуван и јединствен фортификацијски објекат. Оцена је 2 (ниска 0, средња 1, висока 2).

Историјска вредност палате је висока јер је споменик једне идеологије и догађаја повезаних са њеним градитељем, па је оцена 2 (ниска 0, средња 1, висока 2).

Едукациона вредност је за сада средња, и оцена је 1 (ниска 0, средња 1, висока 2).

Многе студије су истраживале начине на које становници, посетиоци и шира туристичка привреда учествују у сталној друштвеној конструкцији и перформансама туристичких пејзажа и њихових места (Pritchard, 2003). Друштвена вредност Ромулијане је висока пошто се међу њеним зидинама окупљају и домаћи и страни туристи различитих узраста, локално становништво, који комуницирају међусобно што доприноси њиховом бољем разумевању. Оцена је 2 (ниска 0, средња 1, висока 2).

Једино се на овом локалитету врше научна истраживања од осталих светских локалитета из тог периода и објављују се резултати. У 2010. години, после 50 година систематских археолошких истраживања, откривена је сензационална мермерна скулптура из половине 3. века богиње Дијане у лову, јединствена на овим просторима Балкана (Живковић и др., 2009). То је највеће откриће на локалитету у последњих 30 година. Дата је оцена 2 (ниска 0, средња 1, висока 2).

Реткост културног добра добија оцену 3, пошто је уникатно како само у нашој земљи, тако и ван наших граница (убичајена културна добра исте врсте 0, мање убичајена културна добра исте врсте 1, ретка културна добра исте врсте 2, уникатно културно добро те врсте 3) (Берић, 2009).

Репрезентативност локалитета је значајна. У северном делу је комплекс царске палате с малим храмом и жртвеником лоцираним у дворишту. На јужној страни налазе се објекти за јавну употребу, велики Јупитеров храм, терме и хореум. Архитектуру палате допуњују подови у мозаику, са апстрактним и фигуралним мотивима, високог квалитета израде (Васић и др., 2002). Оцена је 3 (слаба 1, добра 2-3, одлична 4).

Робустност Феликс Ромулијане

Феликс Ромулијана је веома осетљиво културно добро, и захтева одрживи број посетилаца. Постоји ризик да пораст туризма, самом бројношћу учесника, иницира нуклеус сопственог уништења, подривајући тиме управо своје главне адуте (Вујовић, 2006). Оцена је 0 (велика 0, прилична 1-2-3, није осетљиво 4).

Предузимају се одређене мере репарације, главна источна капија је рестаурирана и отворена половином 2011. године, док ће западна капија следеће, али то је недовољно, и оцена је 0 (слабо 0, донекле извршено 1, добро 2-3, одлично 4).

Плана управљања археолошким локалитетом Феликс Ромулијана не постоји, па је оцена 0 (нема плана 0, у припреми је 1-2-3-4, постоји 5).

Константни мониторинг и одржавање су присутни, али у недовољној мери. Оцена је 2 (слабо 0, донекле 1-2, добро 3-4, одлично 5).

Потенцијал за текуће инвестирање и консултацију кључних стејхолдера је одличан, тако да је и оцена 5 (слаб 0, адекватан 1-2, добар 3-4, одличан 5).

Могућност негативног утицаја великог броја посетилаца на физичко стање културног добра оцењује се као средња и добија оцену 4 (велика могућност 1, средња могућност 2-3-4, мала могућност 5), односно на животни стил и културне традиције локалне заједнице такође као средња са оценом 4 (велика могућност 1, средња могућност 2-3-4, мала могућност 5).

Могућност да модификација, као део развоја производа има негативан утицај на физичко стање културног добра реално постоји, али не предствља велику претњу, па је оцена 3 (велика могућност 1, средња могућност 2-3-4, мала могућност 5), односно на стил живота и културне традиције локалне заједнице је такође реална, али средњег значаја, и оцена је 3 (велика могућност 1, средња могућност 2-3-4, мала могућност 5) (Берић, 2009).

Збирна оцена сектора менаџмента Феликс Ромулијане је **36** (максимална могућа је 60). Уколико се размотре оцене овог сектора може се видети да су компаративне предности већином добиле високе оцене, док су у делу где до изражаја треба да дођу способности управљачких структура да ефективно користе природне и културне ресурсе оцене доста ниже.

На основу извршене анализе поставља се „матрица тржишне привлачности/робустности“ са девет ћелија означених са М(и, j) (и, j=1,2,3) и зависно од оцена које је културно добро добило у претходном поступку одређује се којој ћелији припада (Cros, 2000).

Феликс Ромулијана је након изнетог поступка вредновања субиндикатора придружена ћелији М (2,3) што значи да поседује осредњу вредност индикатора културна значајност/робустност и велику тржишну привлачност. Тиме се долази до закључка да је Феликс Ромулијана погодна за развој туризма на дестинацији, и да приликом формирања туристичког производа треба предвидети посету и овом културном добру.

„СВОТ“ анализа

У процесу планирања туризма на неком подручју велику улогу има „СВОТ“ анализа. Овај метод је у широкој употреби, јер се тиче унутрашњих фактора (као што су нпр. организациони), и спољних фактора (ближе окружење – компетитивно оружење, и удаљеније окружење – макро окружење). Комбинација спољних и унутрашњих фактора доводи до њихове четири категорије: унутрашњи позитивни – јаке стране (*Strengths*), унутрашњи негативни – слабости (*Weaknesses*), спољни позитивни – шансе (*Opportunities*) и спољни негативни – претње (*Threats*) (Goranczewski, 2010). За сваки туристички производ, у овом случају археолошки

локалитет, потребно је, с једне стране, одредити његове јаке и слабе стране, односно интерне способности и интерне слабости, а са друге стране је неопходно анализирати шансе и претње из окружења, односно екстерне могућности и опасности. У „СВОТ“ анализи, није потребно да се одреде сви фактори. Уместо тога, они који су од примарног значаја би требало да буду у фокусу (Goranczewski, 2010).

Ако се теза „СНАГЕ“ анализира може се закључити следеће:

- препознатљиво подручје у коме се Ромулијана налази (источна Србија, Тимочка крајина) се својим компаративним предностима истиче, и представља један од генератора развоја у туристичком кластеру Источна Србија;

- као једини археолошки локалитет у Србији који је на Листи светске баштине УНЕСКО-а, Ромулијана се препоручује не само као заоставштина из римског периода, већ као културно добро које припада светском наслеђу. Заштићена и уређена на прави начин, као што је то и предвиђено усвојеним просторним планом овог комплекса, требало би да предводи, како је већ замишљено, будући развој туризма овог краја;

- Ромулијанина околина је слика препознатљивог, јединственог и контрастима богатог пејзажа. Терен око палате је брдовит са шумама, пољопривредним земљиштем и потоцима, затим долина Црног Тимока са његовим питорескним меандрима, наизменичним теснацима и долинама, и велики природни амфитеатар у коме се Ромулијана налази са веома ниским степеном урбанизације су слика окружења које је мање-више остало непромењено у односу на период градње палате;

- Феликс Ромулијана је царска резиденција, најочуванији пример Римске дворске провинцијске архитектуре, за коју је везана снажна симболика тетрархије (Ћирковић, 2005). Као што је Диоклецијан у славу прве тетрархије подигао велелепну палату у Сплиту, Галерије је у славу друге тетрархије подигао Ромулијану, и мада није довољно дуго поживео да би у њој и боравио, она својом лепотом и после много векова показује фрагменте идеолошког програма свог градитеља што је чини јединственом (Васић и др., 2002);

- мозаици Ромулијане су изузетно високог квалитета и служе као мерило при оцени мозаика у царским градњама на територији Србије. Означавају највиши дOMET мозаичке уметности у раздобљу тетрархије. Свако поређење са нпр. мозаицима у Сирмијуму, у Диоклецијановој палати у Сплиту, Галеријевој палати у Солуну, било према техници и колориту, било према мотивима и композицији даје предност мозаицима из Ромулијане. У светским размерама једини јој парирају они у вили Казале у месту Пјаца Армерина на Сицилији;

- источно од палате (1 km), на брду Магура налазе се једина два верификована тетрархијска царска маузолеја и место где је извршена последња апотеоза у римском свету. На приступном путу Ромулијани такође се налазе остаци монументалног тетрапилона (Срејовић, 1995).

Феликс Ромулијана свакако има и доста недостатака који се могу представити кроз „СЛАБОСТИ“ локалитета:

- неопходна је реконструкција постојећих и изградња нових путева како би локалитет био приступачнији. Аеродроме у Нишу и Бору треба модернизовати и проширити (Берић, 2009). Посебан режим саобраћаја треба успоставити ради заштите. Просторним планом је предвиђена градња многих путева, паркинга за возила, и стаза око локалитета;

- недовољна је изграђеност подручја хотелско-угоститељским капацитетима, понуда је застарела, а трансформација постојећих туристичко-угоститељских објеката је спора. Савремени визиторски центар из три дела - за

пријем посетилаца, научно-истраживачки делом и делом са скромним смештајним капацитетима (10 соба и два апартмана) још увек није изграђен. Потребна су додатна улагања у изградњу капацитета за смештај (али не поред локалитета), исхрану, спорт и забаву (Spatial plan, 2004). Просторним планом је замишљена градња ових објеката у Гамзиградској бањи, у појасу дуж Црног Тимока, Гамзиграду и Звездану;

- на палати нема довољно одговарајућих стручних кадрова. Разлог томе је како затечена ситуација, тако и неразумевање државе за савременим потребама функционисања УНЕСКО-вих локалитета. Тренутно на Ромулијани раде два радника на одржавању и два водича са лиценцом. То је толико недовољно за локалитете такве вредности, пошто они обично имају читаве тимове стручњака од 15-20 људи;

- постојећи интернет сајтови су углавном информативног карактера и изгледају као скениране брошуре. Треба ангажовати професионалне веб дизајнере, јер Ромулијанин сајт у времену интернета мора имати модеран дизајн и неопходне садржаје (Берић, 2009).

Кроз тезу „ШАНСЕ“ су анализирани могућности за унапређење локалитета:

- максимално искоришћавање доступних извора финансирања као што су помоћ Владе кроз НИП (Национални инвестициони план), невладин сектор, европски фондови, израда пројеката за финансирање од Светске туристичке организације и других кредитора;

- приближавање ЕУ ће довести до приступа већем броју фондова, и повећања тражње за туристичким производима из наше земље (а тиме свакако и Ромулијане), пошто су нове чланице Уније за многе Европљане неоткривене дестинације;

- према неким проценама UNWTO 37% светске туристичке тражње има везе са задовољењем културних потреба. Истраживања ATLAS-а, показују да је број оних који су посетили локалитете и дестинације доминантно мотивисани културним разлозима мањи, и износи око 5-8% (Хацић, 2005). То врло јасно показује да је неопходно привлачити и оне посетиоце којима култура и њено наслеђе нису примарни мотив доласка;

Успешном развоју стоје на путу и одређене „ПРЕТЊЕ“, које се јављају у следећим облицима и могу имати следеће последице:

- константну претњу представљају неслужбени копачи који претражују терен уз помоћ детектора метала и сличних инструмената у нади да ће пронаћи вредне покретне артефакте (Ћирковић, 2005). Такви незаконити истраживачи када се затекну у акцији изводе се на суд;

- стални продужетак рокова изградње и адаптације туристичких садржаја успорава развој неопходне инфраструктуре. Ако постоји намера (а постоји) да се привуку туристи, сви ти радови и процеси морају много брже да се одвијају;

- питање конзервације је можда и највећа претња од свих наведених. Сама архитектура палате је специфична, па се јавља и проблем како наткрити поједина места, а не нарушити визуру палате. Проблем је веома комплексан и мора се решавати уз помоћ компетентних људи из УНЕСКО-а (Spatial plan, 2004). Када су у питању археолошка налазишта као што је Ромулијана веома је важно да се пронађе и успостави извесна равнотежа између затеченог стања и накнадних интервенција у погледу заштите локалитета, презентације и коришћења у модерном времену (Ротер-Благојевић и др., 2009). Што се тиче одржавања, мора постојати стална сума средстава за годишње одржавање, јер ће у супротном штета бити вишеструко већа од тог износа.

Примена „СВОТ“ анализе може помоћи ентитетима који су одговорни за менаџмент локалних или регионалних туристичких политика у дестинацијама, да позиционирају туризам у њиховим стратешким плановима (Goranczewski, 2010). Представљени појединачни сегменти „СВОТ“ анализе могу да послуже као путоказ за даљу акцију представљања Феликс Ромулијане као европске културне баштине, а унутар могућности и ограничења који долазе од унутрашњих и спољашњих друштвених, економских и културних сила. Анализе овакве врсте веменом треба понављати, да би се, ако има потребе за тим, прилагодили циљеви, изменили приоритети, или ревидирале планиране акције на основу ранијих искустава.

Закључак

Испитивањем и компарацијом појединих индикатора обе спроведене методе туристичке валоризације дошло се до закључка да се у многим аспектима добијени резултати подударају, те да се могу сматрати релевантним за оцену погодности туристичког локалитета за туристички развој. На основу извршене анализе оба метода валоризације, добијена је врло добра туристичка вредност Феликс Ромулијане, тј. да је локалитет од националног значаја (оцена 3,5 на основу квантитативно-квалитативне методе), односно да је у категорији М (2,3) - осредње вредности индикатора културна значајност/робусност и велике тржишне привлачности (на основу матрице Ду Крос). Може се приметити да се и у једној и у другој методи вредност локалитета налази на граници средње и високе вредности, тако да се ово културно добро сврстава међу атрактивније археолошко наслеђе Србије.

Развој туризма је идентификован као ефикасан начин да се ревитализује привреда неке дестинације, без обзира да ли је она рурална или урбана. Наслеђе, а поготово културно наслеђе, се сматра као значајан туристички ресурс за развој туризма у целом свету (Chen and Chen, 2010). Културне вредности (у случају Ромулијане археолошки локалитет) и њихови елементи заузимају веома значајно место у туризму с обзиром на могућности њихове валоризације и обогаћивања туристичке понуде (Вујовић, 2008). Ако се посматра период од 2000. године па до данас, однос државних власти према Ромулијани је доста узнапредовао. Туризам се све више препознаје као област која може да буде значајан чинилац њеног развоја (Ђукић, Тодоровић, 2008). У последњих пар година је дошло до једног позитивног заокрета према бризи о њој, активно се промовише на разним сајмовима у земљи и ван ње. Очигледан је један активизам са којим треба наставити и убудуће, и то у већој мери.

Локалитет је добио УНЕСКО-ву заштиту што је велико признање али у исто време и велика обавеза. Сенку на све погодности које УНЕСКО доноси са собом баца једино лош систем управљања локалитетом, као и проблеми око одржавања и конзервације палате који у неком дужем периоду могу довести у питање и само чланство у УНЕСКО-вој породици.

Феликс Ромулијана је туристички потенцијал који ће популаризовањем у Србији и ван ње, мотивисати стране туристе да упознају нашу културну баштину, такође и домаће посетиоце, који ће имати и мотивацију да је чувају, али и да се њом поносе. Због значаја који културно-историјске вредности као што је Ромулијана имају као интегративни елементи материјалне основе, и у развоју туризма уопште, перманентно треба радити на њиховој заштити и очувању, па онда валоризацији у туристичке сврхе.

Литература

- Benton, G. (2011). Visitor Perceptions of Cultural Resource Management at Three National Park Service Sites. *Visitor Studies*, 14(1), 84-99.
- Берић, Д. (2009). *Римски царски град Феликс Ромулијана и његова валоризација у оквиру туристичке туре „Пут римских царева“*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, дипломски рад.
- Бујагић, М. (2002). *Садашње стање и перспективе развоја туризма у Зајечарском округу*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, магистарски рад.
- Васић, М. и Букумировић, С. (2002). *Феликс Ромулијана (мултимедијална монографија)*. Београд: Југословенско удружење за мултимедију.
- Вујовић, С. (2006). Антропогене вредности и елементи културе у функцији материјалне основе туризма. *Туризам*, (10), 81-83.
- Goranczewski, B. and Puciato D. (2010). SWOT analysis in the formulation of tourism development strategies for destinations. *Tourism*, 20(2), 45-53.
- Ђукић-Дојчиновић, В. (2004). Културни туризам. Београд: *Издавачка кућа „Клио“*, 5-17.
- Ђукић, В., и Тодоровић, М. (2008). Културни туризам - мост између културне и туристичке политике. *Зборник радова Факултета драмских уметности*, (13-14), 265-283.
- Živković, D., Štrbac, N., Lamut, J., Andelić, B., Cocić, M., Šteharik, M., and Mitovski, A. (2009). Investigation of archaeometallurgical findings from Felix Romuliana locality. *Journal of Mining and Metallurgy B: Metallurgy*, 45(2), 207-212.
- Капуран, А. (2008). Прилог праисторијској стратиграфији Феликс Ромулијане у светлу нових налаза. *Гласник Српског археолошког друштва*, (24), 245-264.
- Pritchard, A. and Morgan, N. (2003). Mythic Geographies of Representation and Identity: Contemporary Postcards of Wales. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 1(2), 111-130
- Roter-Blagojević, M., Milošević, G., and Radivojević, A. (2009). A new approach to renewal and presentation of an archaeological site as unique cultural landscape. *Spatium*, (20), 35-40
- Spatial plan of the area of the archeological site Romuliana-Gamzigrad (2004). Belgrade: *The Institute for Architecture and Urban Planning of Serbia*, 55-65.
- Срејовић, Д. (1995). Diva Romula. Divus Galerius. Последње апотеозе у римском свету. Сремска Митровица: *Културно-просветна заједница Сремске Митровице*, Сунчани сат, свеска 5, 17-30.
- Станојловић, А., Ђурчић, Н., и Павловић, Н. (2010). Туристичка валоризација локалитета „Лазарев град“ у Крушевцу. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић", САНУ*, 60(2), 77-92.
- Томић, Н. (2011). [The Potential of Lazar Canyon \(Serbia\) as a Geotourism Destination: Inventory and Evaluation](#). *Geographica Pannonica*, 13(2), 103-112.
- Ђирковић, С. (2003). Споменици културе од изузетног значаја као туристичка вредност Србије. *Гласник Српског географског друштва*, 83(2), 71-86.
- Ђирковић, С. (2005). *Туристичка валоризација археолошких локалитета у Србији*. Београд: Српско географско друштво, 7-14, 111-121.
- Хаџић, О. (2005). *Културни туризам*. Нови Сад: Департман за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математички факултет.
- Cros, du H. (2000). *Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism in Hong Kong*. Final Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council, SAR.
- Chen, Ching-Fu and Chen, Pei-Chun (2010). Resident Attitudes toward Heritage Tourism Development. *Tourism Geographies*, 12(4), 525-545.

TOURIST VALORIZATION OF ROMAN IMPERIAL CITY FELIX ROMULIANADEJAN BERIĆ*, ANĐELIJA IVKOV-DŽIGURSKI¹, NEMANJA TOMIĆ¹

¹*University of Novi Sad, Faculty of Sciences, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad*

Abstract: The tourism industry is a great potential for the development of Serbia. The main characteristics of the existing and potential tourist offer of Serbia are interesting and diverse natural resources and cultural and historical heritage. Felix Romuliana, established palace of the Roman emperor Galerius, is located in the valley of the Black Timok, near Zaječar and the village of Gamzigrad in eastern Serbia. The palace was built in the late third and early fourth century, as a testamentary construction. This is where the Roman emperor was buried and included among the gods. It is the best preserved example of Roman palatial architecture which in 2007 was added to the List of World Heritage of UNESCO. One of the key tasks of this paper is to point out ways of promoting and popularizing this tourism potential that can be used as a resource for the development of cultural tourism and as such strengthen the position of Serbia's tourist offer in Europe. The aim of this paper is contained in the presentation of the site Felix Romuliana and extraction of the most important attractiveness through valorization, which on the bases of historical and cultural significance may be activated for tourism purposes.

Keywords: imperial city, tourist valorization, Felix Romuliana

Introduction

Roman imperial city Felix Romuliana is located in eastern Serbia, in the municipality of Zaječar, Zaječar district, 11 km away from Zaječar and nearby village Gamzigrad (2 km). Situated on a plateau that is surrounded on three sides by the natural undulating terrain (which resembles an amphitheater), forming a shallow valley. Felix Romuliana itself is located at 43° 53' 58" north latitude and 22° 11' 10" east longitude. It is 4,863 km away from the Earth's Equator and 1,782 km from the Greenwich (Spatial Plan, 2004). Decades of research of this complex, established by multi-stage construction works in Roman tetrarchy times, began in 1953 (Kapuran, 2008). It is the best preserved example of Roman palatial architecture which in 2007 was included in the List of World Heritage by UNESCO. Roman Emperor *Caius Valerius Galerius Maximianus* built a palace in his hometown for himself and his mother Romula after whom it is called - Felix Romuliana (Ćirković, 2003).

Two forts and other buildings from the same period were built between the year 297 and 311 AD. The space within the walls is divided with the main communication axis, from north to south. The northern half of the imperial palace complex includes a small temple and the altar located in the courtyard. On the southern half there are facilities for public use, a grand temple of Jupiter, spas and a horeum. The architecture of the palace is complemented with mosaic floors, with abstract and figurative high quality motifs (Spatial Plan, 2004). One kilometer east of the palace, on the Magura hill, there is a complex of religious objects, consisting of imperial mausoleums and monuments dedicated to the Emperor Galerius and his mother Romula. On the access road to Romuliana there are also the remains of a monumental tetrapylon.

* e-mail: bericdejan@gmail.com

This paper is a part of project #176020 of the Serbian Ministry of Education and Science

Tourist valorization of anthropogenic values (such as the above-mentioned) is a complex process of great importance for the development of tourism in one place, region or country. It is important for tourism planning, environmental, economic and non-economic functions of tourism. Tourist valorization should not be equated with the economic, because anthropogenic tourist values, regardless of their importance for tourism, are not a commodity in the economic sense (Ćirković, 2005). Cultural heritage is not subjected to the laws of market economy, and can not be converted to a "market of heritage" in which everything is regulated by the supply and demand patterns. (Vujović, 2006). This position is confirmed by the fact that tourism uses objects, phenomena and processes which for other activities have almost no significance. Only tourism can valorize archaeological sites, mosaics, pottery and marble statues. The global trend of cooperation between tourism and culture sectors is in progress, in which such communication simultaneously allows the protection of the public good and achieving economic success, and the valorization in this paper will show how Romuliana can be incorporated in these trends (Benton, 2011).

Methodology and Research Methods

All objects, phenomena or spaces formed by natural processes or human activity which possess a certain attraction for visitors can be a subject of tourist valorization. In practice, two methods of tourist valorization are most often used. The most common is a quantitative–qualitative method, which allows a fair amount of freedom in the evaluation, and it is based on six indicators. The second, more complex method, is the Hilary du Cross method of tourist valorization, which is, due to its complexity and variety of indicators that are included in the process of cultural property evaluation, considered to be more appropriate and more reliable (Stanojlović, 2010). None of the mentioned methods include information on the needs, views, interests and aspirations of visitors which is very important especially when evaluating the tourist potential of a site. Visitor inclusion in the evaluation process is a good way to achieve objectivity (Tomić, 2011).

In this paper, using the above methods, we tried to determine the tourist potential of Felix Romuliana. The results obtained using these two methods will be placed in a position of comparison, in order to determine whether they differ significantly from each other. Also, based on that, we will use “SWOT” analysis to determine the existing strengths and weaknesses, and the real opportunities and threats for Romuliana. The research material consists of secondary data collected from literature, bibliographic studies and documents. We will also be using a descriptive approach and the inductive research method. At this point it should be noted that in tourist valorization difficulties arise from the imperfection of the methodology used for the quantification of indicator values for valorization by giving them numerical scores. It should also be noted that different approaches lead to results with limited reliability, bearing in mind that the assessment is based on the subjective perception and evaluation of the grader, as is the case with this assessment. For this reason this type of research must intersect and complement with contact studies of tourist clientele, because it is the only way to reliably determine how tourists experience the cultural and natural values of a given space.

Results of the quantitative–qualitative method of tourist valorization

In particular, quantitative–qualitative method consists of the so-called "complete methods" (based on the system of factors which also include examination of cultural and geographic factors, i.e. the cultural values of space, then suprastructure and infrastructure) (Ćirković, 2005). The quantitative evaluation in reality can not encompass all the components of space, and therefore the so called complete methods are also called "quasi-total".

The evaluation process is done by using the scale of values which is not universal – it is determined according to specific needs. In this paper the scoring was carried out by using a scale with a range from 0 to 5. It should also be noted that different approaches lead to results whose reliability is limited, bearing in mind that the evaluation is based on the subjective perception and evaluation of a grader, which is the case with this valorization.

Since many domestic and foreign authors consider that the valorization process proposed by the World Tourism Organization is outdated, it is modified, and that modified procedure was used for the purposes of this paper, so the tourist valorization is carried out by analyzing: *tourist–geographical position, artistic value, tourist value of the ambience, tourist attractiveness and recognition, construction and equipment of the space, tourist value of the surrounding tourist resources.*

The next step, after analyzing these elements, is their evaluation to determine the overall value of tourism. The evaluation was carried out as follows:

- grade 1 (unsatisfactory quality) - inability for tourist presentation,
- grade 2 (satisfactory quality) - local tourist importance,
- grade 3 (good quality) - regional tourist importance,
- grade 4 (very good quality) - national tourist importance,
- grade 5 (excellent quality) - international tourist importance.

Tourist–geographical position

This position will be evaluated with the mean score of the following indicators – the communication position, and the position in relation to other values in the region (Ćirković, 2005).

The communication position is determined by the number and quality of roads, their bandwidth and frequency in different weather conditions. It is in the spirit of tourist movement to come by one road, and go back by another, which allows greater dispersion of tourists in space. The Romuliana site is about 250 km away from Belgrade, 110 km from Niš, 70 km from Kladovo, 90 km from Paraćin, 46 km from Bor, 90 km from Donji Milanovac, 200 km from Kopaonik, 120 km from Aleksinac, 155 miles from the Bela Palanka, 75 km away from Pirot... Romuliana can be reached by a narrow asphalt road about 1,5 km in length, which separates from the main road Zaječar — Paraćin. It can be reached also from the opposite direction, by a lower quality asphalt road from Gamzigradska spa. The friable and narrow asphalt road is unsuitable for larger and more modern coaches, which is a big problem for the arrival of tourist groups. The only train that was operating on the route Belgrade — Zaječar was abolished at the end of January 2009, and airports in Niš and Bor have not yet been recognized as tourist hubs. Until roads intended by regional spatial planning are constructed and a special regime of traffic is established, and until airports in Niš and Bor modernize, the grade is 3.

The position of Romuliana relative to other values in the region (listed in the other section of this valorization) is good, main roads M-5 and "Timok motorway", as well as regional and local roads provide good links with Romuliana's nearby tourist values that have regional significance, so the position in relation to them is good and the grade is 3.

Based on these two indicators, the average grade for the tourist–geographical position is 3.

Artistic value

The evaluation of this element relates to the evaluation of all elements that attract tourists. Archaeological artistic values stand out with their autochthony, rarity, originality and preservation. Protection of particular sites by the government and international organizations speaks adequately about the quality of their artistic values (Ćirković, 2005).

Since 1979, Felix Romuliana has the category of a cultural monument of outstanding importance for the Republic of Serbia, and since 2007, it is on the World Heritage List by UNESCO. Her art objects are very interesting and so far have been exhibited in Paris, Rimini, Venice and Bonn. So in relation to the artistic quality it has excellent quality and international tourist significance, so it is given the maximum grade, 5.

Tourist value of the ambience

The ambience is the complexity of the characteristics of natural and created values of space. The ambience affects the wholeness of the experience. In that sense the arrangement of space is very important as is the incorporation of the archaeological site in the ambience, as well as the adjustment of ambience to the site. (Ćirković, 2005).

Romuliana is in the middle of a natural amphitheater filled with forests, meadows and pastures. The Vicinity of the Black Timok, geomorphological forms along parts of its course, untouched natural ambience away from the noisy and polluted urban environment, makes a harmonious unity with the site. The impression is reduced because of the inflicted mud from tractor tires on the access road. The lack of facilities which contribute to better functioning and more complex development of tourism impact on the grade, which is currently 3.

Tourist attractiveness and recognition

In tourism development in Serbia, so far none of the archaeological sites have reached the development level corresponding with the level of attractiveness they possess. Much more could be done on the branding of these units and their positioning in the minds of people. Tourists are, among other things, also motivated by a desire to experience exciting moments in a place with such artistic and cultural heritage, of material and spiritual value that is not present anywhere else (Djukić Dojčinović, 2004). And that is not an impossible managerial task, on the contrary, it is easily solvable, since each place, (town or village) or in this case archaeological site is unique and does not exist anywhere else.

A visit to Romuliana is included in the compulsory school program of elementary and secondary schools. The visiting season for the site is from the 1st of April until the 1st of December, and in the off-season, by appointment, the guide is present at the palace. Individual visits are recorded throughout the year, and organized trips, especially school excursions, mostly in spring and autumn. There are not many foreign visitors, but they are from all sides of the world – from the Czech Republic, Britain, Germany, France, Italy, Hungary, Romania, Bulgaria, Croatia, Slovenia, Greece, Malaysia, Japan, Australia, USA, South America (the Germans are the most numerous, then the French and Italians). In 2008, Romuliana noted a record number of 42,000 visitors, of which foreign visitors accounted for 1,400, which is estimated based on sales of tickets and vouchers for group visits and school excursions (Berić, 2009). Confirmation of its value by the UNESCO, make it a site of international tourist interest, and it is given the grade 5.

Construction and equipment of the space

Tourist presentation includes accommodation, food, culture, recreation... A big drawback in the tourist offer of archaeological sites in Serbia is the insufficient construction of tourist and hospitality facilities, and poor, sometimes even non-existent offer of accommodational facilities (Ćirković, 2005). In the case of Romuliana, the situation is at an unenviable level. These facilities are outdated, of inadequate structure and number, with the quality service that does not meet the required standards. The nearest restaurant and hotel accommodation can be found in Gamzigradska Spa, about 4 km from the site. In Zaječar which is about 10 km away, there are several hotels and many restaurants.

A visitors' center unfortunately does not exist, and without it a lot of things can not be displayed, exhibited and explained. The documentation for it has been prepared, and the plan is to present the project to foreign donors, to obtain funding for implementation. Bearing in mind that the visitors' center "Lepenski Vir" needed two years to implement the project after receiving a building permit, it is certain that "Romuliana" can expect a similar pace of construction works.

While waiting for the spatial plan to be carried out, the temporary infrastructure and facilities are available to visitors. At the entrance to the palace there is a temporary parking lot with a capacity for 5 buses and 10 cars. The toilet block is situated near the parking lot. In one of the towers there is a showroom with parts of sculptures and reconstructions of architectural elements. There is a temporary information center with a tour guide office, souvenir shop, and cashier. Beside it, there is a small building with a garden where you can buy refreshments and food (not prepared at the site). At night, the site is partially illuminated. Magura hill can be reached by unpaved road that is only suitable for pedestrians and terrain vehicles. The content of stay is not clearly devised. Until objects intended by the Regional spatial plan are built and integrated into the ambience and taking into consideration the current state in the field, the current grade is 2.

Tourist value of the surrounding tourist resources.

The complementarity of space is reflected in the interweaving of natural and social elements and its merging. Natural and anthropological features in the surrounding area of archeological sites make the tourism offer more diverse, and staying in the area more meaningful and longer. On the tourism market polyvalent regions have higher attractiveness (Čirković, 2005).

In the nearby area of Felix Romuliana there are a few established and much more unestablished tourist sites. At 10 km from Romuliana, in Zaječar, there are several anthropogenic values. Gamzigradska Spa (3 km) is situated on the shores of the Crni Timok, and thermo-mineral water emerge from its riverbed. HE "Gamzigrad" in Gamzigradska Spa, one of the oldest in Serbia, began to work in the 1909. The ethno house in Vrazognac (10 km) was built in the style of this region. Suvodol monastery from the 14th century (25 km), near the village of Selacka is popularly believed to have healing powers.

Among the unestablished tourist sites, these ones should be mentioned. Grliško lake (10 km), near the village of Grlište, suitable for the development of lake, fishing and recreational tourism. Sovinac lake (25 km), also an artificial accumulation near Salaš with the motel and campsite. Bogovinska cave (25 km), more than a century known speleological object, is located on the southern side of Kučaj mountains (Bujagić, 2002).

It can be concluded that the tourist values of the surrounding listed sites (we listed only some of them, but there are much more that are less-known), have regional significance, giving a score of 3.

Table 1. Tourist valorization of Felix Romuliana by quantitative-qualitative method

Indicators	Grade
Tourist-geographical position	3 (3,3)
Artistic value	5
Tourist value of the ambience	3
Tourist attractiveness and recognition	5
Construction and equipment of the space	2
Tourist value of the surrounding tourist resources.	3
AVERAGE TOURIST VALUE	3.50

Looking at the results of analysis of all relevant elements of tourist valorization, in order to form an average tourist value of the Roman imperial city Felix Romuliana, it can be seen that they move from grade 3 (good quality) to grade 5 (excellent quality), with the exception of grade 2 (satisfactory quality). The average tourist value is 3.50 (very good quality and national tourist importance), however there is a chance for its increase in the coming years and the achievement of excellent quality and international tourism importance.

Hilary du Cros method of tourist valorization

As noted above, when planning the development of tourism products in cultural tourism (which include archaeological sites) it is important to do an tourist valorization of the natural and cultural attractions at the destination, as well as the benefits of staying at the destination, while respecting the principles of sustainable tourism development (Hadžić, 2005).

Hilary du Cros, a researcher at the Department of Tourism Management at Polytechnic University in Hong Kong, introduced cultural–tourist subindicators in the process of valorization of tourist destinations and the extent of their grading, specially for the tourist sector and specially for the sector of cultural heritage management. She also introduced subindicators for evaluating the robustness of a cultural good in terms of being sensible to a large numbers of visitors. For the purposes of this paper her valorization is somewhat modified and adapted to the valorization of one cultural good in particular.

In the tourist sector, the *market attractiveness of cultural goods* and *factors important for the design of a tourist product* are evaluated and in the sector of management of cultural goods, two elements are being evaluated, the *cultural significance* and *robustness*.

Tourist sector (Every subindicator is evaluated separately with grades 0 to 5, the highest individual grade for some subindicators can be less than 5, then the grades are added, and their sum is the assessment of market attractiveness of cultural goods in the tourism sector - from 0 to 20 small attractiveness, from 21 to 40 medium attractiveness, from 41 to 60 high attractiveness).

Market attractiveness of Felix Romuliana

The ambience has the potential for a very high grade, but for now, the grade is 3 (weak 0-1, adequate 2-3, good 4, great 5).

It is well known outside the local area, so the grade is 5 (not 0, in certain amount 1-3, very well-known 4-5).

Romuliana is an important national symbol, the homeland of the Roman emperor which testifies to a period of world history. Grade 5 is given (not 0, has a potential 1-3, yes 4-5).

More "interesting stories" can be told about it to visitors, it is a very evocative place, so the grade is 5 (not 0, has a potential 1-3, yes 4-5).

Every place has certain characteristics that other places do not, and Romuliana has certain characteristics which clearly differentiate it from other cultural goods. The grade is 4 (not 0-1, adequate 2-3, good 4, very good 5).

It is attractive for special needs, which allow greater attendance by tourists. This was shown by the church-scientific meeting which was held on the site, concerts, liturgy, even a wedding, so it gets the grade 4 (not at all 0, has a potential 1-3, very good 4-5).

It has a high degree of complementarity with other tourist products, although this potential has yet to be seen. The grade is 3 for now (not at all 0, has a potential 1-3, very good 4-5).

Tourist activity has an upward trend, but the tourist organization is relatively weak, and the grade is 3 (not at all 0, has a potential 1-3, completely 4-5). Felix Romuliana is highly associated with culture, and it is given the grade 4 (barely none 0, in certain amount 1-3, strong 4-5) (Berić, 2009).

Factors important for design of tourist product

Access to Romuliana is possible on a large scale, and the grade is 4 (not allowed 0, limited 1-2, allowed access to all assets 3-4).

Transportation from the population center to the cultural good is made easier with the new intersection for the site on the main road Paraćin - Zaječar, taxis are very cheap, although the network of departures of various transport vehicles could be much better. A local bus line to the site does not exist. It runs only from Zaječar to Gamzigradska spa, and from there (2 km) the site can be reached only by car, so the grade is 2 (long distance/difficult access 0, enabled access 1-2, easy access 3).

Access to other cultural attractions is easier, but transportation to them could be better organized. The grade is 2 (long distance/difficult access 0, enabled access 1-2, easy access 3) (Berić, 2009).

Service facilities such as parking, marked paths to cultural goods, refreshments, access to information are adequate, but there are still plenty of room for improvement, so the grade 3 is given (weak 0, adequate 1 - 2, good 3 - 4, and great 5).

The cumulative score of the tourism sector of Felix Romuliana is 47 (maximally possible is 60). In this sector the most subindicators received high marks, particularly those related to market attractiveness. Lower grades are mainly related to the tourist offer and activities, i.e. the poor infrastructure and suprastructure.

Cultural significance of Felix Romuliana

The Imperial Palace has a great esthetic and architectural value as a unique and preserved fortification. The grade is 2 (low 0, medium 1, high 2).

The historical value is high because the palace is a monument of an ideology, and events associated with its builder, so it is graded with 2 (low 0, medium 1, high 2).

Educational value is for now secondary, so the grade is 1 (low 0, medium 1, high 2).

Many studies have examined the ways in which residents, visitors and the wider tourism industry participate in the ongoing social construction and performance of tourist landscapes and their sites (Pritchard, 2003). Romuliana's social value is high because within its walls local and foreign tourists of different ages are gathered together with the local population, which allows them to communicate with each other, which contributes to better understanding among them. The grade 2 is assigned (low 0, medium 1, high 2).

This is the only site in the world from its period where scientific research is carried out, and the results are being published. In 2010, after 50 years of systematic archaeological research, a sensational marble sculpture from the middle third century of goddess Diana in hunt was discovered, which is unique to the Balkans. It is the largest discovery on the site over the past 30 years (Živković i dr., 2009). The highest grade is given, 2 (low 0, medium 1, high 2).

The rareness of cultural good is graded with 3, since it is unique not only in our country but also outside of our borders (usual cultural assets of same type 0, unusual cultural assets of same type 1, rare cultural assets of same type 2, unique cultural asset 3) (Berić, 2009).

Representativeness of the site is important. In the northern part there is a complex of the imperial palace with a small temple and the altar located in the courtyard. On the south

side there are facilities for public use, a great temple of Jupiter, spas and grain storage. The architecture of the palace is complemented by mosaic floors, with abstract and figurative motifs of high quality design. The grade 3 is given (weak 1, good 2-3, great 4).

Robustness of Felix Romuliana

Felix Romuliana is a very sensitive cultural good, and it requires a sustainable number of visitors. There is a risk that an increase in tourism, with the abundance of the participants, initiates the nucleus of its own destruction, undermining its main assets (Vujović, 2006). The grade is 0 (very sensitive 0-1, sensitive 2-3, insensitive 4).

Certain measures of reparation are being taken, the main east gate is restored and opened in mid 2011, while the western gate will be opened in the following year, but that is not enough, and the grade is 0 (weak 0, partly repaired 1, good 2-3, great 4).

The management plan for the archaeological site Felix Romuliana does not exist, and the given grade is 0 (not existing 0, in preparation 1-4, exists 5).

Constant monitoring and maintenance are present, but it is not sufficient. The assigned grade is 2 (weak 0, in certain amount 1-2, good 3-4, great 5).

The potential for ongoing investment and consultation of key stakeholders is excellent, so the grade is 5 (weak 0, adequate 1-2, good 3-4, and great 5).

The possibility of negative impact of a large number of visitors to the physical condition of the cultural good is considered as medium and obtains the grade 4 (great possibility 1, medium 2-4, small possibility 5), i.e. to the lifestyle and cultural traditions of the local community also as a medium with grade 4 (great possibility 1, medium 2-4, small possibility 5).

The possibility that modification, as part of product development has a negative impact on the physical condition of the cultural good in reality exists, but it is not a big threat, so the grade is 3 (great possibility 1, medium 2-4, and small possibility 5), i.e. on the lifestyle and cultural traditions of the local community is also real, but secondary importance, and the grade is 3 (great possibility 1, medium 2-4, and small possibility 5) (Berić, 2009).

Aggregate grade of Felix Romuliana management sector is 36 (maximum possible is 60). If the grades of this sector are considered, it can be seen that the comparative advantages mainly received high marks, while in the section related to the abilities of management structures to effectively use natural and cultural resources, grades are much lower.

Based on the conducted analysis, „market attractiveness/robustness matrix” consisting of 9 cells is set up and marked with $M(i,j)$, ($i,j=1,2,3$). For every cultural asset it is determined to which cell it belongs which depends on the grade that it was previously assigned in the process of evaluation.

After the evaluation process stated above, Felix Romuliana is associated to the cell $M(2,3)$ which means it has a moderate value of the indicators cultural significance/robustness and high market attractiveness. This leads to the conclusion that Felix Romuliana is suitable for development of tourism at the destination, and in case of creating tourism products the visitor number should be foreseen.

SWOT Analysis

In the process of tourism planning in some area, SWOT analysis plays a major role. This method is wide-ranging because it concerns internal factors (the organization as such), and external factors (the closer environment – the competitive environment, and the more remote environment– the macro-environment). The combination of external and internal factors leads to four categories: internal positive – *Strengths*, internal negative – **Weaknesses**, external positive– **Opportunities**, and external negative – **Threats** (Goranczewski, 2010). For every tourist product, in this case archaeological site, it is necessary, on the one hand, to determine its strengths and weaknesses, i.e. internal capabilities and internal weaknesses, and on the other hand, it is necessary to analyze the opportunities and threats in the environment, i.e. external opportunities and threats. In SWOT analysis, there is no need to specify all the factors. Instead, those which are of prime importance and may determine the future should be in focus (Goranczewski, 2010).

If the factor "STRENGTHS" is analysed in detail, we can conclude the following:

- recognizable area in which Romuliana is located (eastern Serbia, Timok region), points out with its comparative advantages, and is one of the generators of development in the tourism cluster of eastern Serbia;
- as the only archaeological site in Serbia on the World Heritage List of UNESCO, Romuliana is recommended not only as a legacy from the Roman period, but as a cultural heritage that belongs to the world. If Protected and regulated properly, as it is foreseen in the adopted spatial plan of the complex, it should lead, as previously planned, the future development of tourism in this region;
- Romuliana's surrounding is the image of recognizable, unique and contrast rich landscape. The palace grounds are hilly with forests, agricultural land and streams, and the Crni Timok valley with its picturesque meanders, alternating gorges and valleys, and a large natural amphitheater where Romuliana is with a very low degree of urbanization present the environment that more or less remained unchanged compared to the period of construction of the palace;
- Felix Romuliana is the imperial residence, the best preserved example of Roman provincial architecture, which is connected with a strong symbolic of tetrarchy (Ćirković, 2005). As Diocletian in the glory of the first tetrarchy built a magnificent palace in Split, Galerius in the glory of the second Tetrarchy raised Romuliana, and while he did not live long enough to stay in it, its beauty even after centuries shows fragments of the ideological program of its builder which makes it unique (Vasić et al., 2002);
- Romuliana's mosaics are of extremely high quality and serve as a benchmark in assessing the imperial mosaic constructions on the territory of Serbia. They indicate the highest level of mosaic art in the period of tetrarchy. Mosaics in Sirmium, in the Diocletian palace in Split or Galerius palace in Thessaloniki always come short when compared to the mosaics at Romuliana, whether it's the technique and color, the mosaic composition or other criteria. Worldwide they can only be compared to those at villa Casale in Piazza Armerina in Sicily;
- east of the palace (1 km), on the hill Magura there are the only two verified tetrarchy's imperial mausoleums, and the place where the last apotheosis in the Roman world was performed. On the access road to Romuliana there are also the remains of a monumental tetrapylon (Spatial plan, 2004).

Felix Romuliana certainly has a lot of flaws that can be presented through the "WEAKNESSES" of the site:

- a reconstruction of existing, and construction of new roads to the site is necessary, so it can be more accessible. Airports in Niš and Bor need to be modernized and expanded (Berić, 2009). A special regime of traffic should be established for protection reasons. The Regional plan predicts the construction of various roads, vehicle parking, and paths around the site;

- the tourism offer is outdated, and the transformation of existing tourism and hospitality facilities is slow. The modern visitors' center consisting of three parts - the reception of visitors, scientific-research part and part with modest accommodation capacity (10 rooms and two suites) has not yet been built. Additional investments are required for the building of accommodation capacities (but not next to the site), food, sports and entertainment (Spatial plan, 2004). The Regional plan includes the building of these facilities in Gamzigrad spa, in a belt along the Crni Timok, Gamzigrad and Zvezdan;

- the palace does not have enough adequate professional staff. The reason for that is the current situation and the lack of understanding from the state for the current needs of the functioning of UNESCO sites. There are two maintenance workers and two guides with a license currently working on Romuliana. That is really not enough for sites with such values, since they usually have entire teams of experts of 15-20 people;

- existing Internet sites are mainly informative and generally look like scanned brochures. Professional web designers should be hired, because Romuliana's web site in the time of Internet has to have a modern design and the necessary contents (Berić, 2009).

Through the factor "CHANCES" we analyzed the options for improving the site:

- maximum utilization of available sources of funding such as government support through the National Investment Plan (NIP), NGOs, European funds, development projects, financed by the World Tourism Organization and other creditors;

- approaching the EU will provide access to more funds, and the increase in demand for tourism products from our country (and thus certainly Romuliana), as new members of the Union are still undiscovered destinations for many Europeans;

- according to some WTO estimates, 37% of the world tourism demand is connected with the satisfaction of cultural needs. Research made by ATLAS, show that the number of those who visited the sites and cultural destinations predominantly motivated by cultural reasons is much smaller, around 5-8%. It shows very clearly that it is necessary to attract those visitors to whom culture and heritage are not the primary motive for coming;

The factor "THREATS" can be a serious obstacle in future development and it can be found in the following forms and can have the following consequences:

- a constant threat is posed by the informal diggers who search the field with the help of metal detectors and other instruments in hope of finding valuable artifacts (Ćirković, 2005). When caught red-handed, such illegal researchers are prosecuted in court;

- permanent extension of deadlines for construction and adaptation of tourist contents slows down the development of tourism infrastructure. If there is an intention to attract tourists, all these works and many processes must be carried out more quickly;

- the conservation issue is perhaps the greatest threat of all. The architecture of the palace is specific, so choosing how to cover individual places, and not impair the esthetics of the palace is a big challenge. The problem is very complex and must be resolved with the help of competent people from UNESCO (Spatial plan, 2004). When it comes to archaeological sites such as Romuliana, it is very important to find and establish a certain balance between the current status and subsequent intervention for the protection of sites, presentations, and use in modern times (Roter-Blagojević et al., 2009). As for maintenance, there must be a constant amount of funds for annual maintenance, because otherwise the damage would be much higher than that amount.

Implementation of SWOT analysis can help entities responsible for the management of local or regional tourist policies in the destinations, to position tourism in their strategic plans (Goranczewski, 2010). Individual segments of presented SWOT analysis can serve as a framework for further action for the presentation of Felix Romuliana as a European cultural heritage, within the capabilities and limitations that come from internal and external social, economic and cultural forces. Analysis of this kind should be repeated by time, if there is a need, to adjust the goals, change priorities, or revise the planned actions based on previous experiences.

Conclusion

Through examination and comparison of several indicators from both conducted methods of tourism valorization, it shows that in many aspects, the given results match each other. According to that, they can be considered as relevant for the evaluation of the appropriateness of tourism development. According to conducted analysis of both methods of tourism valorization, it shows that the tourist value of Felix Romuliana is very good, and that the complex is of national importance (grade 3.5 based on the quantitative-qualitative method), whereas, the complex belongs to the category M (2,3) – medium value of indicators of cultural significance/robustness and high market attractiveness (based on the matrix of the model by du Cros). Even though it is positioned on the borderline of medium and high value, this cultural asset is among the most attractive archaeological heritage sites of Serbia.

The development of tourism has been identified as an effective way to revitalize the economy of a destination, whether it is rural or urban. Heritage, and in particular cultural heritage, is considered as an important tourist resource for tourism development throughout the world (Chen and Chen, 2010). Cultural values (in the case of Romuliana archaeological site) and their elements occupy a significant place in tourism due to the possibility of their valorization and enrichment of the tourist offer (Vujović, 2008). Looking at the period since 2000 until today, the attitude of state authorities towards Romuliana is quite advanced. Tourism is increasingly recognized as an area that could be a significant factor in its development (Djukić, Todorović, 2008). In recent years there has been a positive shift towards the care of Romuliana. It is actively promoted at various fairs in Serbia and abroad. These activities should be continued in the future, and in a greater extent.

The site has received UNESCO's protection, which is a great honor but at the same time a big commitment also. The benefits that come with UNESCO membership are threatened with the bad management system of the site, as well as problems with maintenance and conservation of the palace which in a longer period could challenge the membership in the UNESCO family.

Promotion of Felix Romuliana in Serbia and abroad will motivate both foreign and domestic tourists to learn about our cultural heritage and motivate them to preserve it and be proud of it. Because of the importance which cultural and historical values like Romuliana have as integrating elements of the material basis, and in the development of tourism in general, its protection and preservation should be done constantly, and then the valorization of it for tourism purposes.

References

See References on page 143.

